

І. Л. Дітчук
О. В. Заставецька

ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

8 КЛАС

2-е видання, доповнене

*Схвалено комісією з географії
Науково-методичної Ради з питань освіти
Міністерства освіти і науки України*

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН

ББК 26.8(4Укр)я72
Д49

Рецензенти:

професор Тернопільського державного педагогічного університету
ім. В. Гнатюка, кандидат педагогічних наук
І.Г. Процик

вчитель географії ЗОШ № 16 м. Тернополя
Н.П. Чотарі

*Схвалено комісією з географії
Науково-методичної Ради з питань освіти
Міністерства освіти і науки України
(протокол №8 від 22.01.2002 р.)*

Дітчук І. Л., Заставецька О. В.

Д49 Географія України: Навчальний посібник. 8 клас. — 2-е вид., доп. —
Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2006. — 160 с.

ISBN 966-7924-56-4

У посібнику згідно з новою навчальною програмою подано матеріал шкільного курсу географії України, який вивчається у 8 класі. Розкрито зміст тем, присвячених питанням географічних досліджень, фізичній географії України, використанню та охороні її природних умов і ресурсів.

Для учнів середніх загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій, коледжів, а також вчителів географії.

ББК 26.8(4Укр)я72

Охороняється законом про авторське право.

Жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.

ISBN 966-7924-56-4

© Дітчук І.Л., Заставецька О.В., 2002
© Навчальна книга – Богдан,
макет, художнє оформлення, 2006

ВСТУП

Географія — це наука, яка вивчає територіальні закономірності поширення природи, розміщення населення і господарства, їх розвиток і взаємодію на всій земній кулі та в окремих її частинах — на материках, у регіонах, державах тощо. Таким чином, географія є надзвичайно «широкою» галуззю знань, яка включає в себе велику кількість наукових дисциплін.

Насамперед географію поділяють на природничу та суспільну частини.

Природничо-географічні науки вивчають географічну оболонку загалом та її окремі компоненти — рельєф, клімат, води суші та океанів, ґрунти, поширення рослинного і тваринного світу.

Природничу географію називають також **фізичною географією**. Відповідно до об'єктів вивчення в ній виділяють:

— загальне землезнавство (науку про загальні закономірності будови і розвитку географічної оболонки);

— палеогеографію (науку про давню природу земної поверхні), а також галузеві фізико-географічні дисципліни: геоморфологію (вивчає рельєф), кліматологію, гідрологію суходолу, океанологію, географію ґрунтів, ботанічну географію та зоогеографію.

Суспільно-географічні науки досліджують територіальну організацію суспільства та його окремих частин — населення, економічної, соціальної, політичної сфер. Суспільну географію називають ще **соціально-економічною**. Вона також поділяється на ряд наукових дисциплін — географію населення, економічну географію, соціальну географію, політичну географію, кожна з яких має свій об'єкт дослідження.

У свою чергу ці наукові дисципліни розгалужуються на «вужчі» складові частини. Наприклад, у склад гідрології суходолу входять гідрологія річок, озерознавство, болотознавство, гідрологія підземних вод та ін. Складовими частинами економічної географії є географія природних ресурсів, географія промисловості, географія сільського господарства, географія транспорту та ін.

Як уже зазначалося, географія вивчає природні і суспільні об'єкти та явища в межах різних за розмірами територій — від загальнопланетарної поверхні до невеликих місцевостей і окремих пунктів. Кожну географічну дисципліну, таким чином, можна поділити за регіональною ознакою. Наприклад, існує загальна фізична географія материків і океанів, фізична географія Євразії, фізична географія Росії, фізична географія Сибіру чи Новосибірської області і т. д. Або ж: соціально-економічна географія світу, соціально-економічна географія Європи, соціально-економічна географія країн Центральної Європи, соціально-економічна географія України, Придніпровського району чи Дніпропетровської області.

РОЗДІЛ І

УКРАЇНА ТА ЇЇ ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ТЕМА 1 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕРЖАВНОЇ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ

Формування території України і становлення її державності

Сучасна Україна як незалежна держава з'явилася на політичній карті Європи наприкінці 1991 року. Територія країни становить 603,7 тис. км², населення наприкінці 2001 р. складало 48,4 млн. осіб. Формування державної території було тривалим і складним історико-географічним процесом.

Найдавнішим державним утворенням, яке виникло на землях України, була Скіфська держава (VII — III ст. до н. е.). Першою слов'янською державою на цій території стало *племінне об'єднання антив* (IV – VI ст.), яке посідало землі від Пруту і верхів'їв Південного Бугу до середнього Дону, від Полісся до Чорного моря. М. Грушевський вважав її праукраїнською державою.

У VII – VIII ст. лісову зону і значну частину лісостепу заселяли східнослов'янські племена, які згадуються в найдавнішому літописі, — поляни, сіверяни, деревляни, бужани, волиняни, уличі, тиверці, білі хорвати. Вони стали основою формування українського народу. В IX – X ст. їх землі були об'єднані навколо Києва як політичного і економічного ядра. Князя держава *Київська Русь* в часи найбільшого територіального поширення простягалася між Чорним і Балтійським морями, від Східних Карпат до верхньої течії Волги. Вона проіснувала до XII ст.

Державна територія України остаточно сформувалась у результаті Другої світової війни. У 1939 р. до складу УРСР увійшли західноукраїнські землі, кордон з Польщею остаточно було встановлено в 1945 р. (частина земель при цьому опинилася за межами України). У 1940 р. до УРСР були приєднані Північна Буковина і частина Бессарабії, а в 1945 р. — Закарпаття. У 1954 р. до України зі складу Росії було передано Крим, і після цього державна територія України не змінювалася.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР проголосила **незалежність** України, що було підтверджено на всеукраїнському референдумі 1 грудня цього ж року. Згідно з новою Конституцією (1996 р.) Україна — «суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава» з республіканською формою правління і унітарним державним устроєм. Її державними символами стали: герб тризуб, синьо-жовтий прапор і мелодія пісні «Ще не вмерла Україна» як гімн. Кожен з цих символів має давнє історичне коріння.

Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою. З метою реалізації державної влади на всій території країни і врахування інтересів населення окремих її частин в Україні здійснено адміністративно-територіальний поділ, тобто виділено різні за величиною і підпорядкуванням територіальні одиниці, що мають свої місцеві органи влади і управління. Адміністративно-територіальними одиницями найвищого рівня є Автономна Республіка Крим, 24 області, а також міста Київ і Севастополь, що мають спеціальний статус. Одиницями нижчих рівнів є райони, міста, райони в містах, селища, сільські ради, села (див. додаток 1).

Сучасна державна територія і кордони України

Державна територія — це певна частина земної поверхні, що перебуває під суверенітетом даної країни і обмежена державним кордоном. Суверенітет держави полягає в її праві на власний розсуд вирішувати свої внутрішні і зовнішні справи без втручання інших держав і без порушення прав інших держав. Державна територія — це не просто поверхня на Земній кулі, а об'ємне явище, яке включає певну товщу літосфери, гідросфери й атмосфери в межах кордонів.

У склад державної території України входять (див. рис. 2):

1) **суходія** — материковий і острівний. Україна — континентальна країна. Їй належить лише декілька дуже малих за площею островів материкового походження (Бирючий, Джарилгач, Тендрівська коса та ін.), що розташовані близько біля берега, а то й зв'язані з ним піщаними косами. І лише невеликий о. Зміїний віддалений від берегової лінії на 37 км;

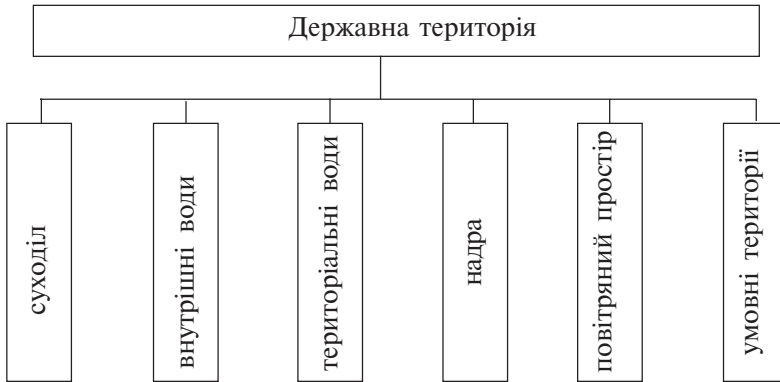

Рис. 2. Склад державної території України

2) **внутрішні води** — ріки, озера, водосховища, канали в межах суходолу, а також деякі морські води. До внутрішніх морських вод належать: акваторії портів, води бухт, лиманів і заток, береги яких повністю належать Україні (наприклад, Дністровського, Дніпровського, Бузького, Ягорлицького, Молочного лиманів, Тендрівської, Джарилгацької, Одеської заток і затоки Сиваш, більшої частини Каркінітської затоки тощо);

3) **територіальні води** — смуга вод в морях, затоках, протоках завширшки 12 морських миль (приблизно 22,2 км) від берегової лінії материка і островів, а також від лінії, що є межею внутрішніх морських вод. Україна має територіальні води в Чорному морі, найбільш широкій частині Каркінітської затоки. За межею територіальних вод у напрямку моря знаходиться т. з. *відкрите море*, яке є нейтральним для судноплавства. А от у внутрішніх і територіальних водах України судноплавство та будь-яка інша діяльність (вилов риби, видобуток корисних копалин) цілком регулюються законами Української держави. Керченська протока розділена на територіальні води України і Росії лінією, рівновіддаленою від берегів; ширина територіальних вод обох держав тут значно менша від 12 морських миль. Азовське море поки що не розділене між Україною та Росією, щодо цього між ними ведуться переговори;

4) **надра суходолу і шельфу** під внутрішніми морськими і територіальними водами разом із наявними в них мінеральними ресурсами;

5) **повітряний простір** над суходолом і водами, що належать Укра-

ТЕМА 11

ГРУНТИ І ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ

Утворення ґрунтів

Україна характеризується значною різноманітністю ґрунтового покриву, що сформувався у результаті взаємодії різних чинників — ґрунтоутвірних порід, клімату, рельєфу, рослинного покриву, мікроорганізмів, господарської діяльності людини.

Ґрунтоутвірні породи (підґрунтя) визначають мінералогічний склад ґрунту, його фізичні та хімічні властивості. В Україні — це четвертинні відклади піщаного або суглинистого складу; серед останніх переважають леси.

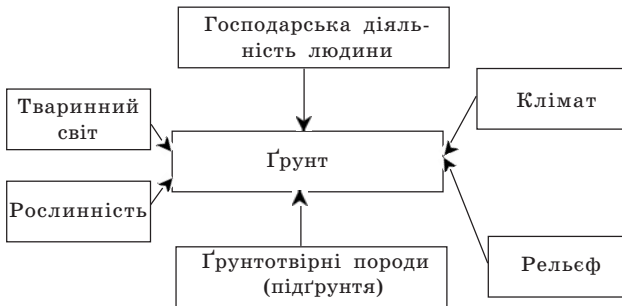

Рис. 27. Ґрунтоутвірні чинники

Рельєф визначає тепловий і водний режим ділянок земної поверхні, що впливає на родючість ґрунту. Зі схилів горбів поверхневі води стікають, змиваючи поживні речовини. Ці речовини зносяться у долину, тому там ґрунтовий покрив потужніший. На плоских ділянках опади затримуються, і при надмірному зволоженні відбувається процес заболочення.

Співвідношення тепла і вологи впливає на формування різних типів ґрунтів. В умовах надмірного зволоження формуються заболочені ґрунти, а при недостатньому зволоженні — солончаки (вода з глибин піднімається до поверхні разом з солями).

Вплив клімату на ґрунтоутворення здійснюється також через рослинний світ. В умовах теплого і вологого клімату з багатою трав'янистою рослинністю утворюється багато перегною (гумусу). При надмірній сухості клімату продуктивність рослинного світу незначна, гумусу утворюється менше.

Найбільше перегною утворюється при відмиранні трав'янистих рослин. Вони збагачують ґрунт органічними речовинами і хімічними елементами (азотом, кальцієм, вуглецем), тому там, де поширена трав'яна рослинність, утворились родючі чорноземні ґрунти.

Органічні рештки перетворюються у перегній за допомогою мікроорганізмів, які розщеплюють ці рештки на мінеральні речовини. Тільки у такому вигляді їх можуть засвоювати рослини.

Тварини, що живуть у ґрунті, розпушують його і подрібнюють рештки рослин. Важливу роль у формуванні грудочок ґрунту відіграють дошові черв'яки.

Господарська діяльність людини може сприяти підвищенню родючості за умови науково обґрунтованого обробітку ґрунтів або зниженню її внаслідок нераціонального господарювання.

Найбільшої шкоди родючості ґрунтів завдають неправильний обробіток, вітрова та водна ерозії (змив родючого шару), безсистемне зрощення земель.

Процес ґрунтоутворення відбувається дуже повільно і в різних умовах неоднаково. У середніх широтах помірного поясу, в яких знаходиться Україна, родючий шар товщиною 0,5–2 см утворюється приблизно за 100 років. (Повністю сформований ґрунт має потужність 1–2 м).

Будова, механічний склад і структура ґрунту

Внаслідок дії різноманітних чинників ґрунти у різних місцях України мають різну будову. Її добре видно із розрізу (профілю) ґрунту. Цей розріз складається з окремих шарів (горизонтів), які відрізняються між собою кольором, що, в свою чергу, визначається фізичними та хімічними властивостями, насиченістю органічними речовинами (рис. 28).

Верхній шар ґрунту називають *гумусово-акумулятивним*, бо у ньому відбувається нагромадження (акумуляція) гумусу. Він має темний колір. Це — родючий шар, пронизаний корінцями рослин, у якому живе дуже багато мікроорганізмів, дощових черв'яків та ін.

Цей шар має різну товщину у різних ґрунтах: що глибший він, то родючіший ґрунт. Гумусово-акумулятивний шар переходить в *елювіальний*, який має світліше забарвлення через те, що з нього виносяться з водою органічні і мінеральні сполуки. Він досить потужний у ґрунтах, які сформувалися в умовах надмірного зволоження.

Вимиті з верхніх шарів речовини осідають у нижньому шарі, який називають *ілювіальним*. Він дещо темніший від попереднього. Цей шар поступово переходить у *підґрунтя*.

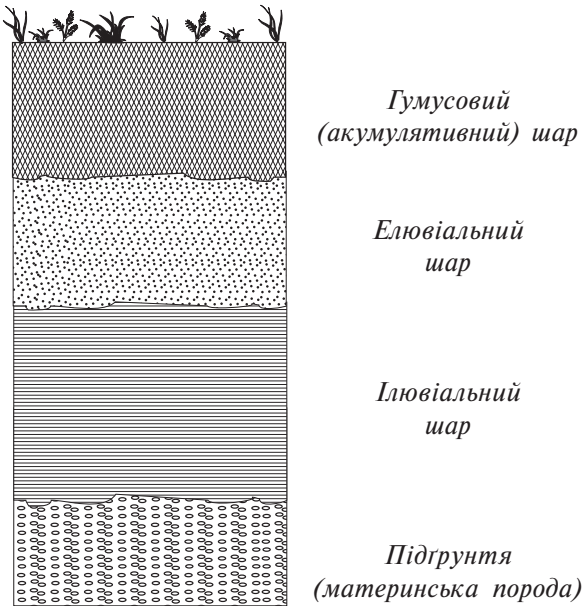

Рис. 28. Ґрунтовий профіль

У профілях деяких ґрунтів, крім основних шарів, можуть бути наявні **торфовий** або **глеєвий горизонти**. Торфовий буває зверху у ґрунтах заболочених територій, а глеєвий може вкраплюватися у різні шари (оглеєння — це хімічний процес перетворення ґрунтів, що відбувається в умовах сильного постійного зволоження і проявляється в утворенні сизих плям із закисних сполук заліза).

За товщиною (потужністю) окремих горизонтів та складом ґрунтів визначають їх типи.

Ґрунт складається із різних частин. Важливою його складовою є органічна частина — гумус (перегній), який склеює між собою неорганічні (мінеральні) часточки ґрунту. Гумус — продукт розпаду органічних решток, що містить у собі основні елементи живлення рослин (азот, фосфор, сірку, калій та ін.) У верхніх шарах ґрунтів його вміст змінюється від 1% (у підзолистих ґрунтах) до 15% (у чорноземах).

Неорганічна (мінеральна) частина ґрунту складається з часточок різного розміру. Найпоширенішими серед них є частинки ґрунту, менші 1 мм — дрібнозем, у його складі — глина (частинки, менші 0,01 мм) і пісок (частинки розміром 0,01–1,0 мм). У гірських районах у ґрунтах бувають також гравій (1–3 мм) і щебінь (понад 3 мм).

За механічним складом (тобто співвідношенням частинок різного розміру) ґрунти отримують назву **піщаних** — якщо вміст піску понад 90%, **глинистих** — якщо частка глини становить понад 40%. Вміст глини у **суглиннистих** ґрунтах від 20% до 40%, у **супіщаних** — від 10 до 20%.

Ґрунти з різним механічним складом мають неоднакову родючість. Глинисті ґрунти погано пропускають вологу: у зволоженому стані

в'язкі, а у сухому — щільні й тверді. Вони також погано пропускають повітря. Піщані ґрунти завжди сухі, бо вода проникає на великі глибини, але в них швидко розкладаються органічні речовини завдяки доброму доступу повітря.

Найкращі для вирощування рослин суглинисті ґрунти, які мають високу вологоємкість і проникність повітря. В них добре утримуються поживні речовини. Такі ґрунти легко обробляються.

Ґрунтові часточки склеєні у грудочки перегноем і кальцієм. Вони можуть мати різні розміри і форму, що утворює структуру ґрунту. Ґрунт, який має ту чи іншу структуру, називають *структурним*. У такому ґрунті між грудочками є великі і малі пори, якими проникають вода і повітря. Найкраща для рослин структура ґрунту — зерниста (діаметр грудок 1–10 мм). Її мають багаті на перегній і кальцій чорноземи. В інших ґрунтах (підзолистих, каштанових) — структура грудкувата або горіхова. Найгіршою є брилиста структура, оскільки брили швидко висихають; вони щільні і тверді, що перешкоджає росту рослин.

Є також *безструктурні* ґрунти. Це — пілуваті піщані, а іноді і супіщані ґрунти з малим вмістом гумусу: вони малородючі.

Структуру ґрунту можна поліпшити різними способами агротехніки і обробітку ґрунтів — внесенням добрив, запровадженням сівозмін, вапнуванням та ін.

Основні типи ґрунтів

На території України сформувалися такі типи ґрунтів: дерново-підзолисті, сірі лісові, чорноземні, каштанові, бурі лісові, лучні, болотні, солончаки, солонці, коричневі ґрунти.

Дерново-підзолисті ґрунти розповсюджені здебільшого у поліській частині України. Вони сформувалися на плоских ділянках земної поверхні в умовах надмірного зволоження під сосновими і мішаними лісами; підґрунтям для них є водно-льодовикові піщані відклади. В них невеликий вміст гумусу (1–1,5%), чітко виражений підзолистий горизонт, з якого вимиваються поживні речовини. Ґрунт безструктурний, має невисоку родючість.

Сірі лісові ґрунти поширені у північних регіонах України під широколистяними лісами. Вони утворилися на суглинистих породах в умовах достатнього зволоження. Вміст гумусу в них становить 2,5–3,0%, природна родючість невисока.

Найродючішими в Україні (і в світі) є **чорноземні ґрунти**. Вони сформувалися на лесах в умовах недостатньої вологості під степовою рослинністю. Мають більше 8% гумусу, грудкувату структуру. Гумус-

ний шар значної товщини — понад 40 см, іноді сягає 120 см. Ці ґрунти вкривають майже 65% території України, у різних її частинах поширені різні їх підтипи. У лісостепу — це чорноземи опідзолені і типові, у північній частині степу — чорноземи звичайні, а на півдні степу — чорноземи південні. Їх різноманітність і властивості зумовлені різною зволоженістю території.

На сухих степових ділянках в умовах недостатнього зволоження і бідної рослинності утворились **каштанові ґрунти**. Вони мають вміст гумусу близько 3%, товщина гумусового горизонту 40–55 см. Потребують додаткового зволоження для отримання високих врожаїв сільськогосподарських культур.

На території Південного берега Криму в умовах субтропічного клімату з недостатнім зволоженням переважають **коричневі і червоно-коричневі ґрунти**. Вони достатньо родючі з вмістом гумусу 3–4%.

У долинах річок сформувалися **лучні ґрунти**, на Поліссі — **болотні**.

Вздовж узбережжя морів і водосховищ утворилися **солончаки і солонці**. Ці ґрунти неродючі, бо мають у верхньому шарі значний вміст солі, яка потрапляє сюди з нижніх горизонтів у процесі випаровування. Для вирощування рослин їх необхідно промивати і гіпсувати.

У пониззі Причорномор'я і Приазов'я поширені **сбодлі**, які сформувалися в результаті вилуження засолених ґрунтів.

У гірських районах України характерною є вертикальна поясність ґрунтового покриву. Під листяними лісами там сформувалися дерново-підзолисті, а під мішаними — **бурі лісові ґрунти**. Останні малопотужні, ближче до поверхні переходять у щелевув породу. Вміст гумусу 5–6%. На безлісих схилах і вершинах гір поширені **гірсько-лучні ґрунти**. Їх товщина — від 40 до 100 см, вміст гумусу значний тільки у верхньому шарі.

Ґрунти України мають високу родючість, але багато з них внаслідок значної розораності поступово деградують. Необхідно проводити комплекс заходів, зокрема агротехнічних, протиерозійних, меліоративних та ін., для поліпшення якості ґрунтів.

Земельні ресурси

Україна має дуже багаті земельні ресурси. Площа її земельного фонду — 60,4 млн. га, з них 40,8 млн. га (або 68%) — сільськогосподарські угіддя. Землі відзначаються високою родючістю (понад 20% чорноземів світу — в Україні) і розораністю. Майже 56% території України розорано, що становить 79% від сільськогосподарських угідь (один із найвищих показників у світі). Найвищою частка ріллі є у степовій частині — близько 90%. Забезпеченість ріллею становить 0,64 га на 1 людину (у світі — 0,27 га, в Європі — 0,26 га). Це сприяє